

חדשים גם ישנים בפירושי איוב

ידועים הם דברי רש"י, המובאים בפירושו של הרשב"ם בראש פירושו לפרשת וישב, ש"היה צריך לעשות פירושים אחרים לפי הפשטות המתחדשים בכל יום". הדברים אמורים בכל ספרי המקרא ובספר איוב על אחת כמה וכמה. שהרי ספר איוב מיוחד ושונה מן שאר ספרי המקרא בבחינות רבות והוא גם מן הסתומים שבהם. על כן יש לברך על שני ספרים חדשים, שיצאו בזמן האחרון ועוסקים באיוב ובפרשנותו. שני הספרים האלה נבדלים מאוד באופיים ובמגמתם, ואף על פי כן מצאנו לטוב לסקור אותם ביחד. ואפשר שדווקא מתוך צירוף זה יעמוד הלומד על עומקן של הבעיות העולות מן העיון בספר איוב ובפרשנותו במשך הדורות.

הספר האחד הוא :

**פירוש רבי יוסף קרא לספר איוב על פי כתבי יד ודפוסים עם מבוא... מאת
משה ארנד, הוצאת מוסד הרב קוק, ירושלים, תשמ"ט**

ר' יוסף קרא הוא מגדולי הפרשנים הפשטנים שקמו בצפון צרפת ב"תור הזהב" של פרשני המקרא והתלמוד ברבע האחרון של האלף החמישי ובתחילת האלף השישי למניננו (המאות האחת-עשרה, השתיים-עשרה והשלוש-עשרה לספירה הרגילה). אפשר שהשם 'קרא' ליתן לו על שם התעסקותו בפרשנות המקרא ("קָרָא" - העוסק במקרא, או: הלומד ומלמד מקרא, כמו "תנא" - העוסק במשנה, או: הלומד ומלמד משנה). ביתר דיוק נקבע זמנו של רש"י בסוף ימיו של רש"י ובדור שלאחריו. ויש הערות והשלמות מדברי רש"י, שנקלטו ונשתלבו בתוך פירושו של רש"י למקרא. ונשתלשו הדברים, שפירושו של רש"י האפיל על כל שאר הפירושים שנכתבו בתקופה ההיא, והעתיקו והדפיסו לרוב את פירושי רש"י, והפירושים האחרים נשארו מונחים בקרן זוית. ואפילו פירוש הרשב"ם (נכדו של רש"י) לתורה לא נשתמר לנו במלואו, אבל הוא נדפס במהדורות המצויות בידי כל אדם. ואילו פירושו של רש"י נשאר צפון בכתבי-יד ובדפוסים יקרי המציאות. מוסד הרב קוק הוציא בשנת תשל"ג את פירושי רש"י לנביאים ראשונים על פי מהדורות פרופ' שמעון עפשטיין ז"ל שנתפרסמו לראשונה בספרי השנה היהודיים שיצאו בלשון הגרמנית בפרנקפורט (פירושים אלה נדפסו גם במקראות גדולות, מהדורת משה גושן-גוטשטיין, תשמ"ג). והשנה (תשמ"ט) הוציא מוסד הרב קוק את פירוש רש"י לספר איוב בעריכתו של משה ארנד. כידוע יש שתי דרכים שונות שהולכים בהן המהדירים כתבי-יד ודפוסים ישנים במהדורה מדעית חדשה. הדרך האחת מכונה בפי בעלי המקצוע 'דיפלומטית', והיא העתקה נאמנה של כתב-יד (או דפוס) אחד וקביעתו בגוף הספר, ונוסחאות אחרות שבכתב-יד אחרים מובאות בהערות. והדרך השנייה מכונה 'אקלקטית', ועל פיה אין המהדיר משעבד עצמו לכתב-יד אחד, אלא הוא מכריע על-פי שיקול דעתו בין הנוסחאות השונות: את הנוסח שיצא לו על-פי הכרעתו הוא קובע בגוף הספר, ובהערות הוא מביא נוסחאות אחרות. נמצא שהמהדיר על-פי שיטה זו יוצר לו נוסחה חדשה נוספת על

הנוסחאות הישנות הקיימות, ומשום כך אין דעתם של הקפדנים שבאנשי המדע נוחה מדרך זו, והם מעדיפים את הדרך הראשונה. אף על פי כן יש לומר, שלמעשה עדיפה דרך זו - דרך בירור הנוסחאות השונות וההכרעה ביניהן - על הדרך האחרת, הקובעת נוסח אחד עיקר, ורואה את כל השאר כטפלים לו. זאת משום שכלל בדוק ומנוסה הוא, שאין לך כתב-יד (או דפוס עתיק), ואפילו המוחזק למדויק ומוגה ביותר, שאין בו טעויות, ועל כן יפה עשה המהדיר של פירוש ר"ק לאיוב, שקבע בפנים נוסח מבורר על פי הכרעתו ובשולי העמוד העיר על חילופי נוסחאות. יש במהדורה זו גם מבוא מאלף על דרכו של ר"ק בפרשנות ויחסו למפרשים אחרים ובייחוד לרש"י, וכן הערות חשובות בשולי הפירוש המבררות את כוונת המפרש ומשוות את הפירוש לפסוק זה אל הפירושים לפסוקים אחרים.

כבר ציין המהדיר במבואו ששיטתו של ר"ק בפירושו היא להעיר הערות קצרות הצמודות אל לשון פסוקי המקרא. ועל כן לא כתב ר"ק מבוא לפירוש לאיוב ואף בגוף הפירוש אין הוא דן הרבה בבעיות הכלליות שהספר עוסק בהן, כגון: צידוק הדין וטיבו של הניסיון וכיוצא באלה. ואף על פי כן היה ראוי, לדעתנו, לסכם בקצרה את התפיסה העולה מפירושו של ר"ק בעניין משמעותו הכללית של ספר איוב ועניינים מרכזיים שבו. ראוי לברר, למשל, את השאלות הבאות: מהו לפי ר"ק החידוש בדבריו של אליהוא לאיוב? מה רעיון חדש יש בדבריו שלא נרמז בדברי הרעים? ובמה קיים אליהוא את הבטחתו שהבטיח לרעיו "ובאמריכם לא אשיבנו" (ל"ב, יד)? ר"ק פותר את הבעיה הזאת בהנחה, שאליהוא מחדש את העיקרון של ייסורים של אהבה, שאפשר שיבואו על הצדיק ללא שום חטא. ר"ק אומר (בפירושו לאיוב, ל"ב, ג) כי הרעים "לא מצאו מענה אלא אם כן ירשיעו את איוב; ואליהוא מצא לו מענה ואינו מרשיעו, אלא אומר לו בצדקתו באו לו ייסורין הללו כי את אשר יאהב ה' יוכיח". ועוד דוגמה אחת: ר"ק הוא פשטן שמתוך אהבתו את הפשט הפריז על המידה לפעמים בפירושים 'רציונליסטים' מדי לפי טעמנו, כגון: "רחל מְבַקֶּה על בניה" (ירמיה, ל"א, יד) פירש ר"ק, שאין הכוונה לרחל אמנו ממש, אלא לשבט אפרים צאצאי רחל (מובא במבואו של עפנשטיין לפירושו של ר"ק לנביאים ראשונים, בעמוד צב). ואולם את השטן שבאיוב רואה ר"ק כמצוי ממש, ואומר, שהשטן בעצמו 'התהפך' ונעשה אש בוערה, שאכלה את הצאן של איוב, ושוב 'התהפך' השטן, והיה לרוח סערה שהפילה את הבית על בני איוב (ראה פירושו לאיוב בעמ' ה). דברים אלה עשויים ללמדנו הרבה על ה'אקלים התרבותי' של הסביבה שָׁבָה חי ופעל ר"ק. גלגולים של השטן והשדים והופעותיהם בצורות שונות לעיני בני אדם היו מעשים בכל יום, ואיש לא הטיל בהם ספק. ר"ק מרבה להעיר על הניקוד והטעמים, ומביא מהם ראייה לפירושו, אבל לפעמים עולה מדבריו, שלא כל חוקי הטעמים והניקוד היו ברורים לו, ועל כן לפעמים יצאו מתחת עטו דברים שלפי הבנתו אין להם מקום כלל וכלל. לדוגמא: דבריו על "וכרם רשע ילקשו" באיוב, כ"ד, ו. וכבר העיר עליהם המהדיר בהערות שבשולי העמוד, והניח הדבר ביצריך עיון. ועוד העיר שם המהדיר, שעניין דומה לזה נמצא בפירושו של ר"ק גם לכ"ז, יז (בהערה שם, בעמוד סט, נפלה טעות דפוס מצערת, וצוין כ"ז, ז במקום כ"ז, יז). ואכן גם שם דבריו של ר"ק אינם מדויקים ואינם תואמים את חוקי הטעמים והניקוד. ולדעתנו לא נחטא לאמת ולא נפגע בכבודו של ר"ק אם נאמר בפה מלא, שטעה ר"ק במקומות אחדים בהבנת משמעותם של הטעמים והניקוד. שהרי גם בפירושו של רש"י נמצאים

לפעמים דברים על הטעמים, שאינם כפי חוקי הטעמים הידועים לנו. עיין לדוגמה בדברי רש"י בפירושו על "אחרי דרך מבוא השמש" (דברים, י"א, ל). והעיר שד"ל בפירושו לפסוק הזה, שרש"י נכשל כאן בהבנת הטעמים, משום שחוקי הטעמים לא היו ידועים יפה בימיו. ולמען האמת עלינו לציין, שאף בימינו לא נתבררו לנו יפה כל חוקי הטעמים ושיטות צירופיהם, ויש לנו עוד הרבה לחקור ולעיין בהם.

לתולדות הדקדוק העברי ומונחיו חשוב לדעת, שר"ק קורא 'חטף' גם לשווא שהוא אצלנו נח לכל הדעות. (עיין דברי ר"ק לאיוב, ג', ו). כן מעניין לדעת שבמבטאו של ר"ק לא היה הפרש בין שיי"ן ימנית לשיי"ן שמאלית. דבר זה נכון ומאושש ממקומות רבים, אבל טעה המהדיר טעות חמורה (בהערתי בשורה האחרונה בעמוד קכא), שהמילה 'וישדד' (באיוב, ל"ט, י) כתובה כאן בשיי"ן ימנית, ור"ק פירשה וקרא כאילו היא כתובה בשיי"ן שמאלית. ולא היא, המילה "וישדד" מנוקדת בשיי"ן שמאלית (ורק ב'מקראות גדולות' נדפס בשיי"ן ימנית, והיא טעות דפוס ברורה, ואין להתחשב בה כלל וכלל). יש עוד להעיר, שהמהדיר מרבה להשתמש בהערותיו ובמבואו במלים זרות, כדי לבאר עניינים דקדוקיים, והקורא הרגיל אינו אמור להבין את המשמעות המלאה של המלים האלה, ואולי לא יבין את כוונתו של המחבר. כגון 'האופוזיציה' (אין הכוונה לסיעות שבכנסת, אלה לשתי מלים הדומות באותיותיהן ושונות בניקודן - עמוד 39); 'פליאוניזם' (עמוד 16); 'מודליות' (עמוד 51). רצוי מאוד שבמהדורות הבאות של הפירוש הזה תוחלפנה המלים הזרות האלה וכיוצא באלה במלים עבריות מתאימות. מובן מאליו, שאין בהערות אלו כדי להפחית מערכה הגדול של עבודת המהדיר. יש לציין לשבח גם את רשימת המלים הצרפתיות ('בלע"ז') שבפירושו של ר"ק, שהובאה בסוף הספר בלוויית תעתיק באותיות לטיניות ובתרגום חוזר לעברית והערות בלשניות חשובות מאת ד"ר משה קטן.

* * *

הספר השני שנסקור כאן הוא:

איוב כמו שהוא, כך ב, הבעיה ופתרונה, מאת רחל מרגליות, הוצאת ראובן מס בע"מ, ירושלים, תשמ"ח

כך זה הוא השלמתו של חיבור העוסק בבעיות ספר איוב, שהמחברת עוסקת בו זה שנים רבות. הכרך הראשון של חיבור זה הוא: **איוב כמו שהוא, ראיות לקדמותו של הספר ולאחדות מחברו, מאת רחל מרגליות, הוצאת מרכוס ושו"ת בע"מ, ירושלים, תשמ"א**. ואף על פי שנתחלפו המו"לים, שני הכרכים עשויים בתבנית אחת כאחים תאומים והם מצטרפים לחטיבה אחת.

בכרך הראשון המחברת דנה בזמנו של איוב ובדרך חיבורו, אם הוא חיבור אחיד שיצא מתחת ידו של מחבר אחד, שכתב את כל הספר מראשיתו ועד סופו, או שמא הוא צירוף של חיבורים שונים, כגון: סיפור בפרוזה ונאומים בלשון פיוט. המחברת מחזקת בנימוקים רבים, צודקים ומשכנעים, את הסברה שהספר אחיד הוא.

בעניין זמנו של הספר המחברת טוענת לקדמותו של הספר ושהוא מימי משה רבנו או מזמן קרוב אליו. לדעתנו לא שָׁמָּה המחברת את לְבָה להבדל שבין הזמן שבו התרחשו המאורעות המתוארים בספר (ואם מעשה איוב משל הוא - הזמן שבו קבע מחבר המשל את התרחשות המאורעות) לבין זמן חיבורו של הספר. זמן האישים הנזכרים בספר איוב ומעשיהם קדום הוא ללא כל ספק, והוא זמן האבות: אברהם יצחק ויעקב. לעומת זאת

נראה בעינינו שכל הנימוקים שהביאה המחברת לביסוסה של הטענה, שגם זמן כתיבת הספר קדום הוא, אינם משכנעים כל צורכם. המחברת דנה הרבה במקבילות שבין איוב לשאר ספרי המקרא וטוענת, שסביר להניח, שאיוב היה המקור למליצות המשותפות לו ולשאר ספרי המקרא. כשדנים בפסוקים בודדים אפשר לומר כך, אבל כשסוקרים פסקאות שלמות על מקבילותיהן, כמעט שחייבים לבוא לידי מסקנה, שערך איוב את דבריו על ידי שצירף רמזי דברים הפזורים במקומות שונים במקרא. לדוגמה נביא את תיאור חזון הנבואה של אליפז באיוב, ד' (פסוקים יג-טז). המעיין בפרטי תיאור זה ייווכח שהם מלווקטים מתיאורי חזיונות נבואה של אישים שונים במקרא: אברהם (בראשית, ט"ו, יב); יעקב (בראשית, מ"ו, ב); משה (שמות, ל"ד ה-ו, במדבר, י"ב, ח); אליהו הנביא (מלכ"א, י"ט, יא-יב); וישעיהו (ישעיה, כ"א, א-ה). די בדוגמה זאת כדי להיווכח, שלא ספרי המקרא האחרים נטלו מאיוב אלא איוב הוא שנטל משאר ספרי המקרא.

בכרך השני המחברת דנה בתוכן הרעיוני של ספר איוב. הכול יודעים שאיוב עוסק בתורת הגמול (או: בלשון חז"ל: 'מפני מה יש צדיק ורע לו, רשע וטוב לו?'), אבל אין הדבר ברור, כיצד איוב פותר את הבעיה הזאת, ומה היא תורת הגמול שהוא מגיע אליה בסוף הדברים.

בשאלה הכללית הזאת קשורות שאלות פרטיות: האם היה איוב מלכתחילה צדיק גמור, או שמא היה בו כבר מראשיתו פגם כל שהוא, האם תלונותיו הקשות של איוב כלפי אלוהים נחשבות לחטא שנשלח לו, או מעיקרן אין בהן פסול? מה כוונת איוב בדבריו בסוף פרק כ"ז על הגורל הרע הבא על הרשעים, דברים הסותרים את תלונותיו של איוב על הצלחת הרשעים? מה כוונתו של השיר בשבח החכמה בפרק כ"ח בהקשרו אל דברי איוב? מה משמעותם של דברי אליהו ובמה הם שונים מדברי הרעים? ומה התפקיד שהרעים ממלאים במהלך דברי ספר איוב? כיצד השפיעו דברי ה' על איוב וגרמו לו לוותר על תלונותיו, עד שבסופו של דבר הצדיק ה' את איוב וגינה את הרעים? המחברת סוקרת בשקידה ובדייקנות את דעתם של מפרשים רבים בעניינים אלה ובעיקר היא מסכמת את שיטותיהם של חז"ל, רש"י, רמב"ן ורלב"ג. והיא מציינת שהמפרשים נחלקים לשני מחנות: המתייחסים אל גיבור הספר כאל פילוסוף, והרואים את איוב כמשורר הנותן ביטוי לעוצמת מרידות נפשו ולמכאוביה (ניסוח הדברים הוא שלנו, אבל זאת כוונת דברי המחברת). יש לחזק הבחנה זו של המחברת ולציין, כי חז"ל ורש"י הלכו בדרך האחרונה (ואם כי באופן בלתי מודע), ואילו רמב"ן ורלב"ג הלכו בדרך הראשונה וראו את איוב ורעיו כמתווכחים על בעיות הגמול וההשגחה האלוהית על יסוד העקרונות של הפילוסופיה היוונית כפי שנתפרשה בתרגומיה לערבית. ברור, שלנו, בימינו, עדיפה הדרך של חז"ל ורש"י, התמימה לכאורה, על פני הדרך המתפלספת. הרעיונות של הרמב"ן ושל הרלב"ג כשלעצמם חשובים הם מאוד והשפיעו הרבה על מחשבת ישראל במשך הדורות, אבל הקשר שביניהם לבין פשוטם של המקראות באיוב רופף הוא. וכמו שברור הדבר, שעלינו להבדיל בין פירוש המקראות כפשוטם לבין מדרשם באגדות חז"ל, כן עלינו להבדיל בין פשוטם של המקראות לבין מדרשם בדברי הפילוסופיה. וחבל שהמחברת לא עשתה את ההבחנה הזאת בבהירות הראויה.

תחום המדרש הפילוסופי כולל גם את המדרש המסתורי-הקבלי של הרמב"ן, המוצא באיוב את תורת גלגול הנשמות, וסובר, שתורה זו נותנת את הפתרון המלא לבעיות תורת

הגמול. יפה עשתה המחברת שנמנעה מלהביע דעתה אם יכולים אנו לראות את הדברים האלה על גלגול הנשמות כפשוטו של מקרא. במסגרת המאמר הזה אין אנו יכולים לדון בתורת גלגול הנשמות כשלעצמה, שהיא תורה עמוקה ורבים מהוגי הדעות החשובים מחזיקים בה גם בדורנו. אבל חייבים אנחנו להיות נאמנים לאמת ההיסטורית ולומר, שאין תורה זו נזכרת, ואף לא ברמז, לא במקרא ואף לא בדברי התנאים והאמוראים. המחברת הביאה דברי מי שאמר, שהפרושים שבימי הבית השני האמינו בגלגול הנשמות, ושכן נמצא בכתבי יוסף בן מתתיהו. אבל אין הדבר כן. הפרושים האמינו ב'תחיית המתים', ויוסף בן מתתיהו מבאר את האמונה הזאת (בספרו תולדות מלחמת היהודים, ב, ח', יד), ואומר, שהנשמה נכנסת אל גוף 'חדש', וכוונתו לגוף שאינו עשוי חומר כחומר של הגוף שבחיי העולם הזה (עיי' גם שם, ג, ח', ה; שני הציטוטים - על פי תרגומו של ד"ר י"נ שמחוני, ועיי' בהערותיו שם).

* * *

בסיום ספרה, המחברת מסכמת את הלך העולה מספר איוב ומבקשת להסיק ממנו מסקנות לדורנו, ובייחוד בעניין משמעות השואה. אפשר להטיל ספק אם כל הניסוחים של משפטי הסיכום של המחברת נובעים מפשוטו של ספר איוב. אין אנו מתכוונים בהערה זו להכחיש את נכונותן של מסקנות המחברת כשלעצמן, שהרי כבר רמזנו לעיל, שמחשבת ישראל בדורנו שואבת, וחייבת להמשיך לשאוב, לא מן המקרא בלבד, אלא מדברי כל החכמים, המקובלים והוגי הדעות שקמו בישראל. אולם כאן אנו מבקשים לנסח את הלך העולה מפשוטו של ספר איוב בלבד. ולטעמנו, די לנו אם ננסח את הלך העולה מכל ספר איוב בשלושה משפטים אלה (והם עולים בקנה אחד עם דברי המחברת):

א. ה' מנהיג את עולמו בחכמה נפלאה, שאינה תואמת את המושגים שלנו.

ב. על כן אין אנו רשאים לטעון, שכל אסון הבא על היחיד. או על הציבור הוא עונש על חטאים, וכן אין לראות בכל טובה גמול על מעשים טובים.

ג. ואף על פי כן עלינו ללכת בדרך יראת ה' ולהשתדל ללמוד לקח מוסרי מכל הבא עלינו ולקוות לאחרית טובה, כאיוב שעם כל מצוקתו הכריז "עד אגוע לא אסיר תַּמְתִּי ממני" (איוב, כ"ו, ה), ובסופו ברח ה' את אחריתו מראשיתו (איוב, מ"ב, יב).

בסוף דברינו עלינו לומר, שהמחברת ראויה לשבח מיוחד על ששקדה לקבץ דברי מפרשים רבים בעלי שיטות שונות על איוב ולהעמידם זה לעומת זה, וכך אנו יכולים לראות בסקירה אחת את מגוון הדעות השונות שבפרשנות איוב. ויש לקוות שכותבים רבים יוסיפו לילך בדרך זו גם ביחס לפרשנות ספרים אחרים.

ונסיים בדבר המחברת סמוך לסיום ספרה:

"אין ספק שלא מיצינו את הדברים עד תומם... נשאר עוד הרבה להוסיף ולחדש... תם ולא נשלם. השבח וההודיה ליחונן לאדם דעת' ולאין אונים עצמה ירבה'.